

پژوهشنامه تمدن ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال سوم، شماره ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

اقدامات تمدنی دولت شیعی آل بویه (۳۲۲ تا ۴۴۸ ق.ه)

با تأکید بر اقدامات اقتصادی در عراق

یوسف ترابی^۱

حسن مجربی^۲

علی غلامی فیروزجایی^۳

چکیده

ظهور حکومت شیعی مذهب آل بویه در قرن چهارم هجری به عنوان یکی از مهمترین حوادث تاریخی قرن چهارم و پنجم هجری، تأثیرات عمیق و مهمی در تحولات جامعه آن روزگار و به طور خاص تحولات و شرایط اقتصادی داشته است. با توجه به ثبات نسبی سیاسی عراق در این دوران و همچنین مدیریت خردمندانه امیران آل بویه در به کارگیری سیاست‌ها و اقدامات اقتصادی که بسیاری از آنها در دنیای آن روز، اقدامات مترقی و بدیع محسوب می‌شدند، عراق در بعد توسعه و پیشرفت اقتصادی به رشد بالایی دست یافت. سؤال اصلی پژوهش این است که مهمترین اقدامات اقتصادی حاکمان آل بویه در عراق چه بوده است؟ این تحقیق از نوع تحقیقات کیفی است که با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی انجام شده است. نتایج تحقیق حاکی از آن است که حکومت آل بویه توانست با توانایی و اقتدار امیرانی چون رکن الدوله، عمادالدوله، معزالدوله، عضدالدوله و دیگر حاکمان، بر مناطق پر برکتی چون جبال، فارس، خوزستان و عراق مسلط شده که این ایالت‌ها علاوه بر بهره‌مندی از شرایط طبیعی اقتصاد همچون کشاورزی، معدن، ثروت آبی و صنعت خود، امیران بویهی هم نیز با سیاست‌ها و اقدامات اقتصادی همچون توجه به آبادانی و عمران شهرها و بازارها، بازسازی سدها و بندها، امنیت بخشیدن به راه‌ها و جاده‌های کاروانروی تجاری و غیرتجاری، برقراری سیستم مالیاتی و توجه به امر تجارت و بازرگانی بر رشد و ترقی اقتصادی قلمرو تحت سلطه خود افزودند. و در این میان نیز برخی از امیران بویهی بر خلاف حاکمان اولیه، با وضع مالیات‌های سنگین، عدم توجه به بازار و رشد تجارت، سد سازی و آبیاری به امور اقتصادی و زندگی مردم واقعی نمی‌نهادند که این امر موجب پسرقت اقتصادی مردم، از بین رفتن آبادانی شهرها و بازارها و به تبع آن ایجاد شورش-ها، بحران‌های اقتصادی و ظهور گروهی به نام عیاران در مناطقی همچون بغداد و کرخ در اواخر دوران بویهی که موجب ناامنی و غارت اموال تاجران و بازاریان در شهرها شده بودند.

کلیدواژه‌گان: عراق، سیاست‌های اقتصادی، حاکمان آل بویه، عمران، پل سازی.

^۱ . دانشیار گروه علوم سیاسی دانشگاه علوم انتظامی امین (نویسنده مسئول) utorabi14@gmail.com

^۲ . استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم انتظامی امین Mojarabi398@gmail.com

^۳ . دانش آموخته دکتری تاریخ اسلام gh.firozjiai@yahoo.com

Civilization Actions of the Shiite Government of Al-Buwayh (322-448 AH) Case Study: Economic Measures in Iraq

Abstract

The emergence of the Shiite government of Al-Buwayh as one of the most significant historical events in the fourth and fifth century AH had profound effects on the society especially on the economic conditions. Given the relative political stability of Iraq during this period, as well as the Buyid emirs' wise implementation of economic policies and measures, many of which were considered progressive and innovative in the world at that time, Iraq witnessed rapid economic growth and development. The main question of the research is what were the most important economic actions of Al-Buwayh in Iraq? This research is a qualitative research, that is done using documentary analysis and historical and library documents. Findings revealed that with the efforts of emirs including Rokn al-Dawla, Imad al-Dawla, Adud al-Dawla, Mu'izz al-Dawla and others, the Buyid dynasty could rule over affluent areas like Jibal, Fars, Khuzistan, and Iraq, while enjoying natural conditions of economy, like agriculture, mine, water wealth and industry, their economic growth was boosted by the emirs' economic measures and policies, such as cities' and bazaars' development, reconstruction of dams, controlling commercial and non-commercial roads, taxation, and focus on business. However, some emirs, in contrast with first rulers, did not care about economic matters and people's life by heavy taxations, neglecting business growth, dam construction and irrigation, all of which led to economic regression, destruction of cities and bazaars, and consequently to riots, economic crises, and the emergence of a group called Ayyaran in areas like Baghdad and Karkh, who brought insecurity and plundered businessmen's properties during the last years of the Buyid dynasty.

Keywords: Iraq, Economic policies, Buyid rulers, Reconstruction, bridge construction.

۱- مقدمه

عراق از نظر تاریخی دارای قدمت بسیاری است. اهمیت راهبردی و استعدادهای انسانی و طبیعی این سرزمین زمینه ساز توجه متفکران و اندیشمندان به آن شده است، قرارگرفتن عراق بر سر راه های تجاری و کشمکش قدرت های منطقه برای در اختیارگرفتن سود تجاری حاصل از این راه و همچنین مرکزیت خلافت اسلامی بر اهمیت این ناحیه افزود. قرن چهارم و پنجم برای تاریخ عراق بسیار مهم است چرا که در این دوران دولت مقتدر و شیعی آل بویه روی کار آمد و توانست بر خلافت سنی مذهب بغداد مسلط شود. امیران بویه ای منطقه عراق برخی قدرتمند و توانا و برخی نیز ضعیف و ظالم بودند و با حضورشان در این منطقه از جهاتی بر مذهب، فرهنگ، سیاست و مهمتر از همه، اقتصاد و پزشکی و بهداشت تاثیراتی گذاشته و هر کدام از شهرهای عراق مانند بغداد، کرخ که در غرب شهر بغداد و رود دجله واقع شده نیز در طول دوران حکومت حاکمان آل بویه عصر درخشانی را در عرصه عمران، آبادانی و توسعه بهداشت و درمان و در برهه ای از تاریخ دوره ای رو به زوال را در پیش داشتند.

۱-۱- بیان مسأله

آنچه در این تحقیق مورد بررسی قرار می گیرد، اقدامات اقتصادی حاکمان آل بویه در برقراری امنیت، حفظ استقلال و تمامیت ارضی و تحقق رفاه مردم و ثبات سیاسی کشور می باشد در جهت بهبودی اوضاع و بالا بردن سطح رفاه ساکنان عراق و افزایش تولیدات و محصولات کشاورزی و همچنین رونق تجارت با اتخاذ سیاستی چون معافیت از مالیات برخی کالاها در سالی مشخص و یا تاسیس و ساخت و ترمیم سدها و رودخانه ها و بیمارستان ها و توجه به بهداشت و درمان بوده است. بنابراین سؤال مطرح در اینجا این است که حاکمان آل بویه چگونه توانستند نظم و امنیت اقتصادی را به طور مطلوب بر عراق عملی نمایند؟ برای اینکه نداشتن پیشینه حکومتی و تشکیلاتی و همچنین گستردگی قلمرو، امنیت و موقعیت آل بویه را از هر جهت و به ویژه از لحاظ اقتصادی به خطر می انداخت. پس این حکومت نیازمند ساختاری اقتصادی قوی و منسجم برای جلوگیری از اختلاف بین آحاد مردم بود.

۱-۲- پیشینه تحقیق

در ارتباط با آل بویه تحقیقات زیادی انجام شده ولی در موضوع اقدامات اقتصادی آل بویه در عراق تحقیقی انجام نشده است هرچند به صورت کلی در برخی تحقیقات به موضوع اقتصادی در کل قلمرو آل بویه اشاره شده است، مانند: جدیدترین پژوهش در خصوص اقتصاد آل بویه کتاب مجموعه مقالات آل بویه که در سال ۱۳۹۶ توسط انتشارات پژوهشکده تاریخ اسلام منتشر شده است و یا کتاب تاریخ، تمدن و فرهنگ ایران در عصر آل بویه اثر صادق حجتی که در سال ۱۳۹۳ توسط نگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه چاپ شده است.

الف- اقدامات اقتصادی معزالدوله احمد بن بویه (۳۲۶-۳۵۶.ق)

معزالدوله با ایجاد اتحاد در بین سران آل بویه و جلوگیری از تفرقه ثبات اقتصادی در قلمرو آل بویه و به ویژه در عراق ایجاد نمود حتی نیز به پسرش عزالدوله بختیار وصیت کرد که در این امر از عمو (رکن الدوله) و پسرعمویش عضدالدوله پیروی کند که عملکرد اقتصادی ایشان به شرح ذیل مورد بررسی قرار می گیرد.

۱- اخذ مالیات:

زمانی که معزالدوله در بغداد به قدرت رسید سربازان و همراهان از وی طلب حقوق و ارزاق کردند و سپاهیان به علت کمی دستمزدها دست به طغیان زده و بدون هیچ ملاحظه ای او را به باد ناسزا می گرفتند چنانکه ابن خلدون می نویسد: «... و معزالدوله ناچار شد از کالاها مالیات بگیرد، و اموال مردم را، بدون آنکه وجهی در مقابل آنها بپردازد، بگیرد؛ قریه ها و املاک دولتی و غیر دولتی را به یاران خود اقطاع داد، و دست عمال را از آنها کوتاه نمود. و املاک به شدت روی به ویرانی نهادند و در عین حال کسی هم به تعمیر پلها و به سامان آوردن جوی ها و تقسیم عادلانه آب برای زمین ها نمی پرداخت از این رو به گرفتن مالیات از کالاها یا ستاندن به زور و ستم جای خراج را گرفت.» (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۶۵۳-۶۵۴/۲) به علت وضعیت سیاسی آشفته قبل از روی کار آمدن معزالدوله در بغداد و اثرات سقوط بغداد و هرج و مرج حاصل از آن اقتصاد شهر به هم ریخته بود و به همین علت معزالدوله بعد از رسیدن به تخت قدرت سریعترین عمل ممکن جهت سروسامان دادن به وضعیت سیاسی و اقتصادی کشور را انجام داد که در آن مقطع زمانی افزایش مالیات بر اموال و گرفتن خراج

سنگین از مردم سریعترین عمل بود و این نوع مالیات گیری با قدرت یافتن معزالدوله تقریباً پایان یافت و امیر بویه با انجام اقدامات اقتصادی از جمله حفر چاه ها و بازسازی سدها و غیر اقتصاد شهر بغداد را به حالت عادی بازگردانده بود.

۲- اهتمام به عمران و آبادانی شهرها:

معزالدوله به عمران و آبادی بغداد توجه فراوان داشت (مسعودی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۷۳۹) و در جهت بهبود وضعیت کشاورزی اقدامات شایان توجهی انجام داد. وی تعدادی سد در حوالی بغداد مرمت و احداث کرد که در پی آن، محصولات کشاورزی آن نواحی افزایش و قیمت نان و بسیاری از محصولات کشاورزی کاهش یافت. (الدوری، ۱۹۷۵: ۲۹۵) بیشتر درآمدهای حاکمان عباسی و بویه ای در بغداد که با خراجهای مناسبی که برقرار می کردند به مصارفی همچون عمران و آبادانی می گذشت و این چیز نادر و کم یابی در این عصر بوده است. (الدوری، ۱۹۷۵: ۲۹۵)

آبیاری و صنعت در دوره اول آل بویه در بغداد رونق یافته بود. (توحیدی، بی تا: ۲۱۷) توده مردم بغداد، معزالدوله را دوست می داشتند زیرا وی برای پیشرفت، آبادانی و رشد اقتصاد بغداد کار می کرد، او شکستگی رود «رفیل» و شکستگی «بادوریا» را تعمیر کرد. (مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۲۱۰) بنابراین می توان گفت وی در بغداد به سبب ایجاد نظم و امنیت با آنکه به تشیع منسوب بود نزد عامه محبوبیت یافت و تندخویی های او هم که اغلب ناظر به تنبیه وزرا و حکام زبردستش می شد و در پیشبرد برنامه ها و اقدامات اصلاحی و عام المنفعه او بی تاثیر نبود، اعتقاد و علاقه عامه را از او سلب نکرد.

۳- تامین نظم امنیت و گسترش شهرنشینی و بهبود اوضاع اقتصادی:

برقراری نظم و امنیت زیربنای امکان تحقق برنامه های اقتصادی و عمرانی را فراهم می کند. معزالدوله نیز برای توسعه شهری با تجدید بنای حرم کاظمین دیواری بر دوران کشید و تعدادی از سربازان دیلم را مأمور امنیت بخشیدن به شهر گذارد و همین بنا باعث کثرت و ازدیاد خانه سازی و رونق بازار در اطراف حرم شد و به علت برقراری امنیت و آسایش و از بین رفتن علل نگرانی، حوزه سکونت در آنجا توسعه یافت. (آل یاسین، تاریخ حرم کاظمین (ع)، ص ۲۷)

از دیگر اقدامات معزالدوله بعد از ورود به بغداد ایجاد امنیت در راه ها بوده است؛ چنانچه مسعودی می گوید: « کار احمد بن بویه دیلمی استحکام یافت و چنانکه از راه دور با وجود نا امنی راهها به ما که در مصر و شام هستیم خبر میرسد آبادی ولایت و بستن رخنه ها را آغاز کرده است.» (مسعودی، ۱۳۷۴: ۲/۷۳۹)

درباره آثار نیکوی وزیر معزالدوله، ابو محمد مهلبی در آباد کردن ویرانی ها، رشد اقتصادی، افزایش درآمد و احیای صادرات که متوقف شده بود، اینگونه آمده است؛ هنگامی که معزالدوله بصره را فتح

کرد، مردم، به دادخواهی از ستم بریدیان^۱ برخاستند. دویست. وقتی که معزالدوله اطلاع پیدا نمود که بریدیان از زمین داران عرب بصره، به جای مالیات ثابت ویژه عربان دوبرابر زمین گندم و جو مالیات دریافت می نمود که این دستور را او به سبب گران شدن نرخها در بصره صادر کرده بود. این دستور کم کم به صورت ثابت درآمد بود و مردم در تنگی و سختی امرار معاش می کردند و سالانه آبادی و درآمد نیز کم می شد، پس در واقع درصد پرداختی مالیات هر سال از سال گذشته بیشتر می شد. چون بصره در اثر محاصره ها قحط زده شد، مردم را مجبور کردند تا در زیر نخلهای نخلستان نیز گندم و جو بکارند و با این کار مالیات را هم بالا می بردند. در نتیجه مردم فراری شدند و محل های آباد به ویرانه تبدیل می شد، تا اینکه ابو محمد مهلبی به وزارت معزالدوله منصوب شد به بصره آمد و مردم از قیمت گذاری که برای زمینهای گندم و جو شده بود، به او شکایت نوده و ایشان هم با مردم همکاری نموده و سپس قرار گذاشت که مردم بصره را به رسم قدیم خودشان، یعنی ده یک از خود دانه (گندم، جو)، بدون قیمت گذاری انجام شود. پس با مدارای ایجاد شده و نتیجه ای که از دادگری، و به دست آوردن دل مردم، و امید به بالا رفتن برداشت در آینده، سود اضافی هم نصیب مردم شد. مردم قراردادنامه، به مبلغ دو میلیون و دویست هزار درم با مهلبی نوشتند. سپس دویست هزار درم را نیز تخفیف داده، در نتیجه انگیزه کشاورزان بالا رفت و معزالدوله هم از ایشان حمایت نمود و بصریان به پیشگاه المطیع لله رسیده، معامله در مورد فرق میان دو مبنای مالیاتی را تأیید و ثبت کردند، و چون مردم بصره به آبادانی بیشتر پرداختند، درآمد دولت نیز افزایش یافت. پس رسوم کهن از میان رفت که این همه از آثار و عملکرد مطلوب اقتصادی ابو محمد مهلبی بود. (مسکویه، ۱۳۷۶: ۱۶۷-۱۶۸/۶)

در تحلیل همکاری آل بویه با مردم بصره واقعیت این بوده که بریدیان یکی از رقبای جدی خلافت عباسی بوده و در تضعیف خلافت عباسی با ظلم و ستم به مردم نقش مؤثری داشتند. آل برید نیز همچون برادران بویهی سه برادر بودند: ابوعبدالله احمد، ابوالحسن یعبدالله (علی) و ابویوسف یعقوب. آنان، پس از تصاحب دارایی و نیروهای یاقوت، با ابن ملقه که درصدد کسب وزارت خلیفه عباسی بود متحد شدند و وقتی ابن ملقه موفق به تصاحب عنوان وزارت شد تمام اهواز، جز شوش و جندی شاپور، را به ابوعبدالله، فراتیه را به ابوالحسین، و املاک خاصه را به ابویوسف بریدی واگذار کرد. ابوعبدالله بریدی پس از عزیمت به اهواز، به دست اندازی به دیگر شهرها پرداخت و دایره حکم

^۱ - بریدیان: خاندانی ایرانی و ضمان دار اهواز در قرن چهارم هجری. این خاندان برگرفته از شغل پدر آنان، ابوعبدالله حسن بن عبدالله بریدی است که صاحب برید بصره بوده است. (ر.ک: حداد عادل، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۳۳۳).

رانی خود را وسعت داد؛ از جمله حاکم شوشتر را دستگیر و اموال آن منطقه را ضبط کرد. (ابن اثیر، ۱۳۸۲: ۸/۱۸۵) و بدین ترتیب، موقعیت خوبی در آن آشفته بازار مالی به دست آورد. با سقوط ابن ملقه، بریدیان دستگیر و زندانی شدند اما توان سیاسی و مالی آنان به اندازه ای بود که دولت مردان خلیفه به آنان نزدیک شوند چرا که اذعان داشتند که « او [ابوعبدالله] آینده ای بزرگ دارد » (ابن مسکویه، ۱۳۷۹: ۲۸۹ - ۲۸۷ / ۵) آنان همچنین با پرداخت ۴۰۰,۰۰۰ دینار به خلیفه نه فقط آزادی خود را بازیافتند بلکه موفق شدند امتیازات سابق خود را دوباره به دست آورند (ابن اثیر، ۱۳۸۲: ۸/۲۱۹) علاوه بر آن اقطاع بصره و توابع آن نیز به آنان واگذار شد (ابن اثیر، ۱۳۸۲: ۸/۲۳۸) پس از این موفقیت ابوعبدالله بریدی بیش تر از پیش درصدد تحکیم موقعیت خود برآمد و به غارت اموال تجار پرداخت و با مردم چنان کرد فرنگان نکنند. (ابن اثیر، ۱۳۸۲: ۸/۲۵۰) آنان حتی به اموال خلافت نیز دست اندازی کردند و چهار میلیون دینار اقطاعی را که باید به بغدادموجب قدر تگرفتن بیش از پیش آنان شد. « مال » می فرستادند ارسال نکردند و همین ارسال نکردن این ثروت هنگفت به خلافت به معنای تقابل با آن بود و بریدیان نیز درصدد یافتن متحدانی قوی تر برآمدند تا در نبرد پیش رو با خلافت عباسی از توان نظامی آن ها استفاده کنند. بنابراین، این بار دست اتحاد به سوی آل بویه هم کیش خود دراز کردند و با این اتحاد بر آتش اختلافات بین آل بویه و خلافت عباسی دامن زدند.

رقابت های پنهان خلافت عباسی و امیر الامرای در بعد اقتصادی با حکومت های محلی به ویژه دردوران آل بویه وجود داشت. و کسی می توانست به حیات سیاسی نظامی خود تداوم دهد که بتواند منابع مالی فراوانی به دست آورد. به همین سبب رقابت خشن و شدیدی بین آنان در گرفته بود و در کنار رقابت ها، پیمان ها و همراه با اتحادها، پیمان شکنی ها و خیانت های زیادی نیز صورت می گرفت که از منطق حاکم بر قدرت آن زمان و ارتباط آن با منابع مالی پیروی می کرد. بنابراین، فرماندهی موفق تر بود که دارای آمیزه ای از ابتکار، کارایی نظامی برجسته، توانایی مجاب کردن و تهدید علیه خود می دانست و همه تلاش او این بود تا، با دادن امتیازات مالی، فرماندهان نظامی آنان را علیه آل بویه تحریک کند. (ابن مسکویه، ۱۳۷۹: ۵۰۰ - ۴۹۷ / ۵)

اما برخی از اقدام ناصحیح معزالدوله در زمینه تصمیمات اقتصادی که منجر به تهی شدن و یا از بین رفتن خزانه شد را می توان به مورد زیر اشاره کرد که وی، فرمانی به سود ترکان صادر کرد که موجب طمع آنان در چشم دوختن به دارائی مردم، دست اندازی بر کارها و بی مسئولیتی آنها گردید. او مبلغ استحقاقی ترکان را به واسطه، اهواز و بصره فرستاد، ایشان را دسته دسته، برای دریافت سهم خود و سهم دوستان وابسته به خودشان، که در مرکز مانده بودند، به نوبت می فرستاد. ترکان آن سهم را در آنجا به اقساط روزانه می گرفتند تا پر شود. هر غلام روزانه ده درم و هر نقیب بیست درم می گرفت. معزالدوله می خواست بدین وسیله درآمدی در اختیار ترکان بگذارد، نه آنکه حقوق دائمی به آنان داده باشد. این رفتار راهی نادرست را بگشود که زیانش بیش از برقراری اصل استحقاق ایشان بوده، زیرا ترکان ترجیح می دادند، مدت دریافتی هایشان درازتر شود، تا اقامت ایشان در آنجا افزایش یابد. ایشان سهم خود را به کالا تبدیل می کرده، به بازرگانی می پرداختند و تا هنگامی که یک درم در دستشان

مانده بود، از اصل سرمایه برداشت نمی کردند. مزد کارگرانشان را با تأخیر می پرداختند، تا دست خودشان تهی نباشد، و چه بسا بدین ترتیب اقامت خود را دو سه سال به درازا می کشانیدند. بازرگانی با جواز عبور کالا، بی مالیات و بی هزینه، به کامشان شیرین آمده بود. سپس به رسم پناه دادن پرداختند، و بر کارگران چیره شدند. حمایت خود را بر بازرگانان و هر کس که به ایشان پناهنده می شد، نیز گسترش دادند، ایشان رنجبران را زبون کرده، مردم را به بردگی کشیدند. (مسکویه، ۱۳۷۶: ۲۲۰-۶/۲۲۱)

در زمان سلطنت معزالدوله در زمینه مالکیت ارضی نیز نوعی بی نظمی و هرج و مرج حکمفرما بوده است. اراضی خاصه سابق که مرکب از املاک خلیفه همراه با اکثر املاک سواد بود به افسران، اعضای خاندان آنان و رعایای نظامی او واگذار گردیده بود. (لمبتن، ۱۳۶۳: ۱۲۹) هدف فوری واگذاری اقطاعات به سرکردگان سپاه توسط معزالدوله، کسب رضایت آنها بود و آنها هم متعهد شدند که سالانه مبلغی را به خزانه عامره بپردازند از این رو نظام اقطاع در حقیقت ابزار دیگری برای مقاطعه مالیات و با نام دیگر بود. (کلود، ۱۳۸۴: ۶۰)

یکی دیگر از راه های افزایش مالیات توسط معزالدوله به کارگیری زور و توسل به شمشیر بود. همانند حمله به موصل و جنگ با آل حمدان و گرفتن خراج از آنان. (مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۱۵۲) اما تدبیر دیگر که معزالدوله برای کسب عایدات در پیش گرفت فروش بعضی از مناصب عالی رتبه دولتی مثل منصب قاضی القضاتی و شحنگی و محتسبی، در قبال دریافت وجوهات سالانه بود. (کلود، ۱۳۸۴، ص ۶۱) در آن زمان مالیات بر ارث با آن چیزی که امروزه معمول است، هیچ گونه همخوانی نداشت. این نوع مالیات بیشتر در مفهوم مصادره می گنجید. دولت هنگام مرگ شخصی ثروتمند، اینکه او چیزی به میراث گذاشته باشد یا نه، بر دارایی او چنگ می انداخت. این کار هم بستگی به قدرت حاکم ایالت داشت که بتواند میراث شخص متوفی را مصادره کند. از این رو معزالدوله بدون توجه به اعتراضات وارثان مبنی بر موقوفه بودن بعضی از املاک شخص متوفی، دارایی او را مصادره می کرد. (مسکویه، ۱۳۷۶: ۶/۱۵۲) که بیشتر این موارد و اقدامات معزالدوله در مواقعی اتفاق می افتاد که اقتصاد جامعه و خزانه حکومت به علت هرج و مرج سیاسی به هم ریخته و تهی شده بود و امیر بوبه برای جلوگیری از ظغیان و شورش فرماندهان و نزدیکان حاکم من جمله ترکان و دیلمان به این اقدامات ظالمانه دست می زد.

معزالدوله بر خلاف اسلاف خود، در سال ۳۵۰ هجری در محله شماسیه بغداد کاخی برای خویش بنا کرد (مسکویه، ۱۳۷۶: ۳۸۰-۶/۲۹۲؛ صابی، ۱۳۴۶: ۱۱۵؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ۳/۳۶۱) و برای ساخت آن خانه های بسیاری را خراب کرد (تتوی، ۱۳۸۲: ۳/۱۸۷۳) در مقابل آن میدان بزرگی ساخت که در آن پیاده روهای زیادی ایجاد و باغهای بسیار زیبایی در آن احداث کرد و به خاطر احداث این کاخ بر دروازه های هفت گانه شهر مسلط شد و تقریباً یک میلیون دینار (۱۱ میلیون درهم) برای ساخت این کاخ هزینه کرد. (شترک، ۱۹۸۴: ۹۷) که این اقدامات حاکم زمانی اتفاق می افتاد که وضعیت اقتصادی دربار و جامعه بغداد در حالت عادی بوده است.

در اوایل حکومت معزالدوله ناامنی ها و تحرکات عمومی بطور نسبی آرام شد و دلیل آن هم اقدامات اصلاحی است که انجام داد از جمله اقدامات او عنایت ویژه به فقرا و نیازمندان بود و کسانی را که دوست داشتند به آنان کمک کنند را مورد تشویق قرار داد. معزالدوله در بغداد میدان کشتی بنا کرد که در وسط آن درختی پر از جواهرات و طلا بود و هر کسی که برنده می شد این درخت مال او بود و بدین ترتیب میدان های کشتی در بغداد رواج یافت. (سعد، ۱۴۱۳: ۴۵۴؛ العش، ۱۴۰۲: ۱۹۴) که این گزارش هم نشان از توجه زیاد حاکم به ورزش باستانی ایران و همه نشان از وضعیت نسبتاً خوب اقتصادی آن دوران است.

گمان می رود که بهم ریختگی اوضاع اقتصادی بغداد در اواخر دوران معزالدوله موجب گردید بعضی از بنی عباس در حوزه عیاران قرار بگیرند، تا اینکه در سال ۳۵۰ هجری (دوره معزالدوله) حرکت عیاران بوجود آمد و به سبب بوجود آمدن حرکت عیاران مردی از بنی عباس در حالی که مست بود یکی از علویان را به قتل رساند تا اینکه وزیر مهلبی توانست عیاران و نوظهوران و اصحاب عصیبت را دستگیر کند و آنها را در کشتی قرار داد و از بغداد دور کرد و تبعیدشان کرد. (سعد، ۱۴۱۳، ص ۴۵۴) علت این امر تحریکات داخلی و خارجی باعث آشفتگی در امور مالی شده بود چون معزالدوله با ناصرالدوله حمدانی و نیز با عمران بن شاهین سردسته شورشیان درگیری شدید داشت و این امر بخش مهمی از توان و نیروی ایشان را تضعیف نموده بود که باعث ناهماهنگی در امور مالی و نحوه پرداخت حقوق شده بود. (ابن مسکویه، ۱۹۱۵: ۸۷/۲) به عنوان نمونه مؤلف کتاب النظم السیاسی فی الاسلام حقوق قاضی و اجزاء محکمه در دوران امارت معزالدوله دیلمی در بغداد را چنین می نویسد اما تصریح نکرده که ارقام از کجا اقتباس شده است.

حقوق قاضی ۲۷۰ دینار یا ۴۰۵۰ درهم

نویسنده ۳۰۰ درهم

پرده دار ۱۵۰ درهم

پیش خدمت ۱۰۰ درهم

بایگان (خازن دیوان الحکم) ۶۰۰ درهم (امام شوشتری، ۱۳۳۹: ۱۰۱)

ب- اقدامات اقتصادی عزالدوله بختیار بن معزالدوله (۳۵۶-۳۶۷ هـ.ق.)

بعد از مرگ معزالدوله در سال ۳۵۶ هجری در بغداد فرزندش ابومنصور بختیار جانشین پدرش شد و از جانب خلیفه المطیع‌الله به عزالدوله ملقب شد. (زرکلی، ۱۹۸۹، ج ۲، ص ۴۴) «عزالدوله بختیار بعد از فوت پدرش از سر غرور جوانی به لهو و لعب مشغول شد و با مسخرگان و مغنیان آغاز مصاحبت و مجالست کرد...» (خواندمیر، ۱۳۵۳: ۲/۴۲۸) در دوران عزالدوله بحران مالی شدیداً احساس می شد به حدی که وی برای جبران و ترمیم این بحران مالی به موصل لشکر کشید (فرای، ۱۳۸۵: ۴/۲۳۰) تا بتواند با غلبه بر حمدانیان خراج سنگینی از آنان بگیرد و به بحران اقتصادی خود سروسامانی بدهد اما شکست خورد. بختیار بزرگان دیلم را تبعید کرد و اقطاع را پس گرفت و اموال خویشان و کسانشان را مصادره کرد. (ابراهیم حسن، ۱۳۷۶: ۶۳۵)

بختیار بدون اینکه شخصیتی قاطع و صاحب ابتکار باشد دچار مشکلات اقتصادی زیادی بود در آغاز سلطنت او، ابوالفضل عباس بن حسین شیرازی برای مدتی وزارت داشت و امور مالی را تحت نظارت داشت. مثلاً عایدات سالانه سواد، واسط، بصره و اهواز در سال ۳۵۸ هجری به ۷۲/۰۰۰/۰۰۰ درهم رسید. اما رقابت بین ابوالفضل و ابوالفرج محمد بن عباس بن فسانجس و نفوذ افراد نالایقی چون شیرزاد بن سرخاب، ابوقره و ابن بقیه، هر چه بیشتر بر نابسامانی امور افزود و نظام اقتصادی بغداد در زمان وی وخیم تر از زمان پدرش گردید. (کاهن، ۱۳۸۴: ۶۲)

در دوره عزالدوله به سال ۳۶۳ هجری در کرخ درگیری شدیدی بین اهل سنت و شیعیان رخ داد که در این درگیری قسمت اعظم کرخ آتش گرفت و سیصد مغازه و بیشتر منازل مسکونی در آتش سوزانده شد. (شترک، ۱۹۸۴: ۱۰۲) آتش این اختلافات به هنگام لشگرکشی عضدالدوله به نصیبین و دیاربکر که برای مقابله با تجاوزگران رومی انجام گرفت به شدت زبانه کشید و عزالدوله در واقع نتوانست این مشکل را حل نماید، بنابراین ناگزیر از عم خود، رکن‌الدین و هم از پسرعمویش، عضدالدوله یاری خواست. (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۸/۶۴۴). بختیار در زمان شورش ترکان در سال ۳۶۴ هجری، عوارض گوسفندان و بزهایی را که حجاج از واسط به بغداد و بالعکس وارد و خارج می کردند، لغو نمود و طلبه‌های واسط لغو آن را از منابر به گوش مردم رساندند. ولی الغای این مالیات از سوی بختیار بی معنی بود چون در آن زمان بغداد کاملاً در اختیار ترکان قرار داشت. (کاهن، ۱۳۸۴:

به علت سوء مدیریت و عدم کفایت عزالدوله بختیار در اداره امور و اینکه اختیارات را به وزرای ناآگاه و بی لیاقت سپرده بود اوضاع و شرایط اقتصادی شهر دچار بحران شده است. (کبیر، ۱۳۸۱: ۷۱) و در این شرایط نیز وی بیشتر مخارج و خراج ها را صرف عیش و نوش و جنگ می کرد. در دوره بختیار، سربازان روم شرقی بغداد را مورد تهدید قرار داده بودند و وی برای تأمین هزینه جهاد به خلیفه روی آورد ولی خلیفه به علت نداشتن اختیار سیاسی از آن کار سرباز زد. اما به ناچار همه لباسهای حریر، ابریشمی و دارایی های شخصی خود را که به مبلغ ۴۰۰/۰۰۰ درهم می رسید را در اختیار بختیار قرار داد و حتی در این زمان بود که ابوالفضل شیرازی وزیر بختیار به منظور تأمین هزینه های جنگ بر اهل ذمه مالیاتی سنگین وضع کرد و به ضبط اموال مسلمانان دولتمند پرداخت و جاسوسانی را برای کشف دفینه ها گسیل کرد. (کرمر، ۱۳۷۵: ص ۷۶ - ۷۷)

یکی دیگر از منابع درآمد دولت آل بویه در دوره عزالدوله رشوه های معمولی با عنوان مرافق بوده است که در زمان بختیار امری عادی و معمولی شده بود. زمانی که ابن بقیه ناظر مطبخ دربار بود ماهانه ۱۰/۰۰۰ دینار به بختیار پرداخت می کرد و با این کار در کنار بختیار علیه روسای دیوان ها و منشیان وارد عمل می شد. ابن بقیه به غیر از این رشوه های نقدی، پیشکشهایی به صورت غلام، اسب و خر به او اهدا می کرد. هنگامی که امیری به اطرافیان و افراد مورد نظر خود رشوه می داد طبیعی بود که منشیان و ملازمان او نیز رشوه خوار می شدند. از این رو شیرزاد که طرف توجه بختیار بود رشوه هایی از ابوقره دریافت کرد و پس از اینکه شیرزاد با ائتلاف سبکتکین و ابوقره فرو افتاد، آن دو نیز شروع به رشوه خواری کردند. ابوقره از وزرای فاسد و مأموران امور مالی چپ و راست رشوه می گرفت. (کاهن، ۱۳۸۴: ۸۰)

ج- اقدامات اقتصادی عضدالدوله فناخسرو بن رکن الدوله (۳۶۷-۳۷۲هـ.ق)

حکومت آل بویه توانست با توانایی و اقتدار عضد الدوله فناخسرو تثبیت شود و همچنین اقدامات تمدنی برجسته در زمینه های عمرانی و اقتصادی در این زمان انجام گرفت که برخی از آنها به شرح ذیل می باشد:

۱- اهتمام به کمک اقتصادی به فقرا

در پیدایش و ظهور تمدن یکی از مهمترین عوامل ظهور تمدن ها و پایداری آن توجه به رفاه و آسایش مردم است. از بین تمام پادشاهان آل بویه عضدالدوله بیشتر به آسایش و رفاه مردم اهمیت می داده است و قسمتی از دارایی های دولت را برای رفاه حال افراد تهیدست اختصاص داد و ایشان از حیث دقت در جزئیات امور بسیار زباند بود و نظم و انضباط را در همه امور لازم و ضروری می دانست که به دلیل فتوحات گسترده و بذل و بخشش های شاهانه و نوازش شاعران و اهل و علم و ادب و ساختن بناهای ماندگار، بدون شک بزرگترین و قدرتمندترین امیر آل بویه است که بنا بر نقل ابن خلدون از ولایات دیگر، علما به درگاه او روی آوردند و به نام او کتابها تصنیف کردند. (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۳/۶۵۸)

۲- ایجاد نهرها، قنوات و رونق کشاورزی

بخش بزرگی از شهرت عضدالدوله مرهون بازسازی و احیای سیستم آبرسانی بغداد و ایجاد نهرهای متعدد بود. (ابن العبری، ۱۳۷۷: ۲۳۸) در بغداد نهرهای بسیار بود که باغ ها و بستانهای زیاد، بوسیله آنها آبیاری می گشت. مردم نیز از آن نهرها می آشامیدند. در اثر مرور زمان تمام آن نهرها از میان رفت و مردم نیز آب سنگین چاهها را که بیماری زا بود می آشامیدند یا راهی دور را طی می کردند و با ظرف، آب از دجله می آوردند. (انصاف پور، ۱۳۵۶: ۱۷۴) عضدالدوله پس از ورود به بغداد دستور داد، تمام آن نهرها را لایروبی و آب را در آنها جاری سازند. (ابن العبری، ۱۳۷۷: ۲۳۸) و دیگر اینکه وی در راه بغداد تا مکه هر جا که چاهی انباشته یا بایر شده بود، را به حال اول در آورد. (مسکویه، ۱۳۷۶: ۴۸۱/۶) در سال (۵۳۶۸ ه.ق) عضدالدوله برای گرفتن خراج از زمین های کشاورزی تقویم مرسوم محصول با نام «نوروز معتضدی» تغییر داد. و از تاریخ اعلام فرمان (۳۶۸ ه.ق) تقویم و سر رسید محصولات کشاورزی، بر اساس تقویم جدید اخذ شد و این کار باعث رونق وضعیت کشاورزی و نیز معیشت مردم گردید. (مسکویه، ۱۳۷۶: ۴۸۰/۶)

۲- تامین نظم و امنیت

عضدالدوله توانست در بغداد راهزنان را بطور کلی نابود کند و امنیت را به منطقه صحرای جزیره العرب بازگرداند و ترس و خطرات موجود بر سر راه کاروانهای حجاج را برداشت. (الضیف، ۱۴۲۸: ۵، صص ۲۳۴- ۲۳۵- ۴۸۶/۵) وی هنگامی که شنید یکی از افراد قبیله بنی عقیل به سبب راهزنی کم اهمیتی دستگیر شده است، در نامه ای به رئیس عقیلیان نوشت: «اگر بزرگ شما جلوی خودسری های زیردستان خود را نگیرد انواع مجازات سخت در انتظار رهبران عقیلی خواهد بود» تنها رهبران نیرومند می توانستند نسبت به چنین مواردی احساس مسئولیت نمایند. (متحده، ۱۳۸۸: ۱۶۰)

۴- اخذ مالیات

عضدالدوله در اواخر ایام پادشاهی خود رسم غیر عادلانه در مساحت (اراضی مزروعی) و مالیات فروش دواب و دیگر کالاها برقرار داشت. (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۱/۱۴۲) در اواخر ایشان از فروش چارپایان مالیات اخذ شد و حتی اشتغال به برخی حرفه ها ممنوع شده و در انحصار دولت قرار گرفت. (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۳/۶۵۸) علاوه بر مالیات های مرسوم عهود قدیم، در زمان وی بر چهارپایان، یخ،

برف و نوعی ابریشم به نام قر مالیات وضع گردید. از پارچه های ابریشمی به میزان ده درصد مالیات گرفته می شد. این نوع پارچه ها فقط با علامت و مهر اداره مالیات قابل خرید و فروش بود. (آل یاسین، بیتا: ۵۴) عضدالدوله در عراق کلیه مقاطعان مالیاتی و مقطعان را برکنار کرد و آنها را به طور مستقیم تحت اداره ماموران دیوان درآورد، او اراضی دولتی را با مبنای مساحت و براساس عشر و اگذار می کرد و از این راه بر میزان درآمد دولت می افزود و آن را به مبلغ ۹۹/۲۳۸/۰۰۰ درهم رساند یعنی مبلغی که اندکی از درآمد عراق در زمان هارون الرشید کمتر بود. (کاهن، ۱۳۸۴: ۶۳)

وضع مالیات بر صنایع داخلی و مالیات فروش کالاهایی که مصارف عمومی داشت و در بازارها عرضه می شد روشن و بدیهی بود. در حالی که مالیاتهای آسیابها در جزیره یکی بود. عضدالدوله آنها را در بغداد جدا کرده بود ولی از آسیابهای محلی برای بهره یابی دولت، بخشی از سودها گرفته می شد - در اواخر سلطنت او به این عمل اعتراض زیادی شد. عضدالدوله حتی تلاش کرد تا انحصارات دولتی بر تجارت برنج و منسوجات ابریشمی برقرار سازد و بخش خصوصی را از تجارت و ساخت آنها بازدارد. (کاهن، ۱۳۸۴: ۷۲-۷۳)

۵- اقدام تمدنی با برنامه ریزی و توسعه شهری

عضدالدوله دور شهر مدینه را حصار محکمی ساخت و همچنین دستور داد مناطق و بازارهای بغداد را بازسازی کنند و صاحبان خانه ها را ملزم کرد که خانه هایشان را محکم بسازند و از بیت المال به کسانی که فقیر بودند کمک کرد تا بتوانند خانه هایشان را بسازند به باغها توجه و بهای بیشتری داده شد و به پیاده روها و پلهای آن توجه ویژه ای نمود و برای پارچه فروشان بازاری ساخت. (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۴/۲۹۱؛ ایوب، ۱۹۸۹: ۱۵۱؛ الضیف، ۱۴۲۸: ۲۳۴ - ۲۳۵ - ۵/۴۸۶)

عضدالدوله بعد از ورود به بغداد خانه های سبکتکین را از نو بازسازی کرد و باغهای بزرگی را به آن اضافه کرد و توانست با ساخت کانال، آب را به آن برساند. او هزینه های زیادی را صرف ساخت این کاخ کرد و به مرکز حکومت و محل رسمی خاندان آل بویه در آورد. او همچنین پیاده روهای مشرف بر رودخانه دجله را بازسازی کرد و خانه های متروک را به صورت باغ درآوردند و پل میانی را که باریک بود را وسعت داد. بیمارستان عضدی را بنا کرد و پزشکان و نگهبانانی را بر انبارهای آن مشخص کرد. و آن را با مقداری زیادی دارو و وسایل و تجهیزات دیگر مجهز دیگر ساخت. (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۴/۲۹۱؛ شترک، ۱۹۸۴: ۹۸؛ لسترانج، بی تا: ۲۰۱ - ۲۰۲) وی آب بند سهپله و آب بند یهودان (واقع در کانال نهروان)، که داری شکاف هایی بودند که در هنگام طغیان دجله آب رابه شهر هدایت می کردند را سد کرد. و به ثروتمندان فرمان داد تا بندهای خود را تعمیر کنند. (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۴/۲۹۱) وی سدهای بسیار در اطراف دجله ساخت و افرادی را مامور کرد تا شب و روز در تمام فصول مواظب سدها و رودخانه ها باشند، تا مبادا در موقع طوفان و بارندگی و طغیان آب آسیبی وارد آید. (فقیهی، ۱۳۴۷: ۱۴۳) عضدالدوله به مناطق اطراف عراق از جمله کرخ توجه فراوان کرد و منطقه کرخ یکی از مناطق بزرگ بغداد محسوب می شد و تجار در آن زمان برای خود مغازه می خریدند و بخاطر این بود که قسمت غرب بغداد آن زمان به نام کرخ شناخته شد. امام قسمت شرقی شهر بغداد،

توسعه و پیشرفت داشت و معمولاً بزرگان و ثروتمندان شهر در آن قسمت سکونت داشتند و قسمتهای توسعه یافته آن عبارت بود از باب الطاق جایی که بازار بزرگ در آن قرار داشت و دارالاماره در کاخهای خلیفه که در سمت جنوبی قرار داشت محسوب می شد. (شترک، ۱۹۸۴: ۹۹) در سال ۳۷۱ هجری در دوره عضدالدوله عمارت زیبایی بر روی قبر امام علی(ع) ساخته شد. چندین هزار زائر و مجاور و طلبه فقه و مردم عادی و مهاجر در این شهر بازسازی شده سکونت داشتند و هر گروهی به کارهایی مشغول شده بودند. (مکی، ۱۳۸۳: ۱۱۸) عضدالدوله در سال ۳۷۱ هجری گنبدی بر روی قبر و رواقهایی پیرامون آن ساخت. سپس خانه ها و بازارها ساخته شدند. (همان، ص ۱۱۹)

در زمان پادشاهان دیلمی کارهای عمرانی انجام شده با میزان مالیاتهای اخذ شده از مردم متناسب نبود. عضدالدوله که مقتدرترین و ثروتمندترین آنها بوده، گاهی اوقات به جای اینکه سعی در عمران و آبادانی مملکت و رسیدگی به کشاورزان و خرده مالکان و ترویج حرف و تقویت صنعتکاران باشد. در مواقعی اهتمام او جمع آوری مال، مغالزه با الطائع بالله خلیفه عباسی و دادن هدایای رنگارنگ همچون پانصد هزار دینار عمانی، پانصد جامه دیبای شاهانه به قیمت دویست دینار، سی سینی سیمین زراندود و غیر زراندود که عنبر و مشک بویا و نافه، کافور و عود در آن بود و جهت گرفتن لقب تاج الملکه بوده است. (صابی، ۱۳۴۶: ۷۵) حاصل این مال اندوزی و بخشش های بی مورد از یک طرف و جنگ و جدال بین شاهان آل بویه از طرف دیگر تضعیف بنیه اقتصادی مملکت و در نهایت روی کار آمدن سلسله های غیرایرانی ترک بوده است. (آل یاسین، بیتا: ۵۷) عضدالدوله علاوه بر عمران شهرها، در ترسیم جاده ها نیز فعال بود. وی به راه شیراز - بغداد توجه بسیاری داشت و این راه را ترمیم کرد. (کرمر، ۱۳۷۵: ۳۷۳)

در زمان عضدالدوله، درآمد و ثروت مملکت، به نسبت زیادی فزونی یافت. علت عمده این مطلب، گذشته از امساک فوق العاده که وی در خرجهای غیر لازم داشت، امنیت بی سابقه ای بود که در راهها ایجاد کرده و باعث رونق تجارت و دادوستد شده بود؛ و نیز سد بندیها و دیگر اقدامات او در بالا بردن درآمد مردم و آبادانی کشور اثر بسزایی داشت. رقم خراج و دیگر عایدات حکومت، بطرز عجیبی، بالا رفت بطوریکه درآمد فارس در اواسط قرن چهارم، نسبت به اوایل این قرن، نزدیک به شش برابر شد و درآمد سالانه عضدالدوله به سی و دو میلیون و دویست هزار دینار یا سیصدویست و پنج میلیون درهم که در آن زمان مبلغ بسیار گزافی بود، بالغ گردید. (فقیهی، ۱۳۴۷: ۱۰۵-۱۰۶)

با در نظر گرفتن میزان مالیاتهای مأخوذه و عمران و آبادانی صورت گرفته در زمان آل بویه، می توان گفت که پادشاهان دیلمی، اگرچه از اسلاف خود بهتر بوده اند، اما فقط مقدار ناچیزی از این مالیاتها را برای عمران و آبادانی مملکت بکار بردند و رونق کشاورزی حاصل از بعضی کارها مثل تعمیر سدها و تنقیه قنوات نصیب فئودالهای محلی و طبقات بالا شده است و سهم طبقات پائین رنج و زحمت و نان جوین بوده است. (آل یاسین، بیتا: ۵۲)

د- اقدامات اقتصادی صمصام الدوله ابوکالیجار مرزبان بن عضدالدوله (۳۷۲-۳۷۶ هـ.ق)

بعد از درگذشت عضدالدوله در سال ۳۷۲ هجری ابوکالیجار در بغداد به خلافت رسید. که به مدت چهار سال در بغداد به خلافت رسید و در سال ۳۷۶ هجری توسط بهاءالدوله از خلافت برکنار شد. ابن سعدان وزیر صمصام الدوله در سال ۳۷۳ هجری مالیات بر درآمد وضع کرد. این مالیات مرکب از کسر مالیات از حقوق کارکنان بود که هنگام پرداخت درصدی از آن را کسر می کردند؛ هر ماه سند حقوقی آنها حاوی کسر مالیات و یا کسر مالیات عقب افتاده آنها بود. گاهی حتی از کارگران نیز مالیات گرفته می شد. (کاهن، ۱۳۸۴: ۷۴)

در زمان صمصام الدوله سال ۳۷۵ هجری در بغداد سعی کردند که بر پارچه های ابریشمی و پنبه ای عوارض جدیدی وضع کنند که منجر به شورش مردم بغداد شد. چنانکه ابن اثیر و ابن جوزی می نویسند: «مردم در مسجد منصور اجتماع کردند تا نماز جمعه را برهم بزنند و شهر به آشوب می رفت که حکومت از اخذ آن مالیات منصرف شد.» (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۴/۳۱۱؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۶۵/۲۱)

صمصام الدوله مراتع و حاصل زکات را دیوانی کرد و عاملان و حسابگران بر آن گماشت و ۱/۰۰۰/۰۰۰ درهم از مالیات سواد کاست و در اوقاف دخالت کرد و ناظران و متصرفان معین کرد و به ذینفقان چیزی داد و مازاد بسیار بود و اراضی دیگر را به تیول داد و بر بازار دواب و خر و شتر به ماخذ فروش چیزی مقرر کرد و از کالای وارد و صادر بیش از رسم قدیم گرفت و کار برف و ابریشم را خاص دولت کرد که از آن پیش مقید نبود و هر که خواست آن کار را انجام می داد. (ابراهیم حسن، ۱۳۷۶: ۶۳۵) و این زمانی بود که یکی از وزیرانش او را قانع کرد که سالانه مبلغ یک میلیون درهم درآمد خواهد داشت. اینکار باعث شد که صاحبان کارخانه های بافندگی در مسجد منصور اعتصاب کردند و صمصام الدوله از تصمیم خود برگشت. (سعد، ۱۴۱۳: ۱۸۸؛ مکی، ۱۳۸۳: ۲۲۷) در دوره صمصام الدوله از آسیاب های محلی که برای بهره یابی دولت، مالیات گرفته می شد تا حد زیادی منسوخ گردید. (کاهن، ۱۳۸۴: ۷۲-۷۳)

هـ- اقدامات اقتصادی شرف الدوله ابوالفوارس شیرزیل بن عضدالدوله (۳۷۶-۳۷۹هـ.ق)

با توجه بررسی صورت گرفته در منابع مختلف تنها اشاره‌ای که در مورد شرف الدوله آمده است این بود که در بین سالهای ۳۷۶-۳۷۹ هجری که شرف الدوله پسر عضدالدوله حاکم بغداد بود ابوطاهر سباشی وزیر ترک زبان او، اقدام به حفر کانالی از رودخانه دجیل نمود و آب را از آنجا به طرف کاظمین جاری کرد. (آل یاسین، تاریخ حرم کاظمین(ع): ۲۹) که شاید علت اصلی آن بی توجهی این امیر بویهی به عمران و اقتصاد بوده باشد.

و- اقدامات اقتصادی بهاءالدوله ابونصر بن عضدالدوله (۳۷۹-۴۰۳هـ.ق)

بهاءالدوله بعد از مرگ برادرش شرف الدوله در سال ۳۷۹ هجری به امارت رسید. وی در سال ۳۷۹ هجری طی فرمانی، مالیات بر مراتع کلی سواد را ملغی اعلام کرد. (کاهن، ۱۳۸۴: ۶۹) در دوره بهاءالدوله حکومت از جهت مالی در تنگنا و مضیقه قرار گرفت. بهاء الدوله، با زندانی کردن وزیر خود، شاپور بن اردشیر قصد داشت اموال وی را تصاحب کند اما چیزی عایدش نشد. این بود که چشم طمع به اموال الطائع دوخت بنابراین با حيله ای او را از تخت برکشیدند و کاخ های خلافت را غارت کردند و در شهر نیز گروهی دست به تاراج زدند. وی بعد از تصاحب اموال خلیفه، او را نیز از خلافت خلع و القادر بالله (ابو العباس احمد بن اسحاق بن المعتضد) را به خلافت نشانند. (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۲/۶۷۶) در دوره بهاءالدوله توسط وزیرش فخرالملک (ابوغالب قصد بن واصل) اقداماتی در جهت رفاه اقتصادی مردم انجام گرفت و وی به علت اقدامات خیرخواهانه و رفاهی شهرت یافت. می توان گفت که وی میراث دار اقدامات رفاهی و اقتصادی عضدالدوله بوده است. ابن جوزی می نویسد: «فخرالملک، از بزرگترین وزیران آل بویه بوده است.» (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۵/۱۲۴) فخرالملک توجهی خاص به بازسازی و بهره‌وری از سدها داشت. به ویژه آنکه بعد از مرگ عضدالدوله کمتر توجهی به این امور شده بود و همزمان با انتصاب وی به فرمانداری بغداد (علاوه بر وزارت) سیلی عظیم جاری شد و بسیاری از سدها و آب بندها ویران گردید و فخرالملک در بازسازی و رساندن آنها به مرحله بهره دهی کوشش های بسیار به عمل آورد. از اقدامات به یاد ماندنی وی در این زمینه تعمیر سد یهودیان بر روی نهر نهروان بود. (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۵/۸۹) که خود به محل رفت و شخصاً کار کرد، و به

دنبال او کارگزاران و بنایان با رضایت خاطر، تبعیت کرده و به سرعت شروع به ترمیم و تعمیر سد کردند. فخرالملک برای اطمینان از پیشروی کار، شب را در کنار سد ماند و فردای آن روز کار تعمیر سد به پایان رسید به کاخ خویش بازگشت. (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۸۹-۱۵/۹۰) همچنین فخرالملک بیمارستانی در بغداد تاسیس، پلی را بازسازی، و کاخی در حریم و محل طاهریان بنا کرد که به فخریه شهرت داشت. (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۵/۱۲۴)

از دیگر اقدامات عمرانی این دوره که منجر به ساماندهی اوضاع اقتصادی (کشاورزی، تجارت داخلی و خارجی و غیره) شد، بنای پل بود. چنانکه دولتمردان بویهی ساخت پلها را از جمله طرح های عمرانی خویش قرار می دادند؛ و در سال ۳۸۳ هجری کار ساخت پل بهاءالدوله دیلمی در منطقه پنبه فروشان بغداد به پایان رسید و امیر، پل را که آراسته بودند، با عبور از روی آن افتتاح کردند. (مکی، ۱۳۸۳: ۱۲۸)

در دوره آل بویه تلاش های زیادی برای اصلاح زراعی صورت گرفت. از قبیل تنظیم آبیاری، سلف خری از کشاورزان به منظور فراهم نمودن امکان خرید گاو برای آنان و توزیع بذر برای زارعان نیازمند تا در موقع برداشت محصول برگردانند. (مکی، ۱۳۸۳: ۲۳۱) آبهای فی سیل و حفر قنات از کارهای نیک حاکمان بویهی در بغداد بود. در سال ۳۹۵ هجری مهذب الدوله در کنار نهر عضدی، بین بصره و اهواز نهری حفر کرد در عصر آل بویه، دولت از محل بیت المال به کشاورزان سلف می داد تا ضمن تامین مخارج، مالیات های مقرر را نیز بپردازند. (همان، ص ۲۵۵)

مالیات بر لباسهای ابریشمی و پنبه ای که قرار بود در دوره صمصام الدوله بویهی برقرار شود اما با شورش مردم لغو شد در دوره بهاءالدوله به مورد اجرا گذاشته شد. مردم عتابیین و باب الشام شورش کردند و خانه های کارکنان دولت و کارکنان مسئول را آتش زدند اما دولت توانست که رهبران بافندگی را دستگیر کند. (سعد، ۱۴۱۳: ۱۸۸)

ز- اقدامات اقتصادی جلال الدوله ابوطاهر بن بهاء الدوله (۴۱۶-۵۴۳۵.ق)

یکی از علت اصلی آفات تمدنی و سقوط تمدن ها اختلاف و درگیری و کشمکش های داخلی خاندان حکومتگر بوده که در دوره آل بویه بیشتر بوده و در زمان حکومت جلال الدوله که تا سال ۴۳۵ ادامه داشت و در آن زمان بود که در حکومتش اختلال پیش آمد و حال و احوال حاکم مختل شد تا اینکه دزدان به بغداد حمله کردند و بدون هیچ گونه ترسی به طور آشکارا به خانه های مردم حمله می کردند. امور مالی به هم ریخت و گفته می شد که به خاطر سوء احوال موجود جلال الدوله وسائل منزل و لباسهایش را در بازار می فروختند (الضیاف، ۱۴۲۸: ۵/۲۳۵) و همان طور که ابن جوزی می گوید خانه اش از خدمتکاران و نگهبانان خالی شد. (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۵/۲۲۵)

جلال الدوله ابوطاهر بن بهاءالدوله در سال ۴۲۵ هجری بر کالاهای اساسی مانند نمک و آرد نیز مالیات بست. این نشان می دهد که منابع درآمدی بیت المال تا چه اندازه گسترده بود و معمولاً بر اساس شرایط اضطراری و استثنائی از سوی حکومت برقرار می شد. (مکی، ۱۳۸۳: ۲۲۷) از کارگران نیز مالیات گرفته می شد چنان چه در زمان سلطنت وی، وزیر او ابن ماکولا بر باربرانی که خرما و مال

التجاره های دیگر را در قایق ها حمل می کردند، مالیات وضع کرد. (کاهن، ۱۳۸۴، ص ۷۴) به سال ۴۲۰ هجری (جلال الدوله) در بصره مالیات هایی بر بازار آرد، بادنجان، قایق های آبراه و دلالی آنچه از کالاها به فروش می رسد وضع گردید. (سعید الشیخی، ۱۳۶۲: ۱۲۲)

در سال ۴۲۲ هجری که فعالیت عیاران و دزدان در بغداد زیاد شدند بازرگانان و تاجران برای حفظ بازارهای خود در شب، به همکاری برخاستند و شبها از بیم تحرکات عیاران، در بازارها می ماندند. همان، ص ۱۰۱) در اوایل و اواخر دوره حکومت آل بویه به علت هرج و مرج سیاسی در بغداد عیاران بسیار شدند و هر شب خانه های مردم را می شکافتند و آتش در خانه های مردم می انداختند، چنانکه به واسطه آن خرابی بسیار به بغداد راه یافت. (تتوی، ۱۳۸۲: ۳/۱۹۶۴) به نظر می رسد همه اینها به دلیل ضعف در مدیریت حکومتی، کاهش محصولات کشاورزی، گرانی، ویرانی اقتصاد بغداد و فقر مردم بوده است.

در پایان باید گفت که منابع به اقدامات و سیاست های اقتصادی در دوران آخر امیران بویهی اشاره ای نکرده اند که دلیل اصلی آن را می توان به صورت نگرفتن اقدامات و طرح های مهم اقتصادی در این دوره زمانی به خاطر جنگ و ستیز داخلی و خانوادگی بین امرای بویهی و همچنین حملات غزنویان و سلجوقیان به ایران و بغداد بیان نمود که امیران بویهی را به خودشان مشغول کرده بودند. اما می توان اظهار نمود که علاوه بر هرج و مرج سیاسی در دربار برخی از امیران بویهی برخی از آنان احتمالاً به آبادانی، علم، مذهب، اقتصاد و شعر نیز توجه داشتند. (W.Meri, 2006, v 1, p 124) چرا که توجه به عمران و آبادانی و بازسازی شهرها را نوعی همراهی با امیران گذشته خود تلقی می کردند، اما با این عنوان، از سیاست های اقتصادی آنان گزارشی در دست نیست.

به غیر از دلایل سیاسی در اضحلال و فروپاشی تمدن ها، دلیل دیگر سقوط آل بویه را می توان، ضعف شرایط اقتصادی و از دست دادن تجارت های خارجی و دریایی دانست. چرا که دوران حکومت آل بویه بویژه در سرتاسر قرن چهارم هجری یکی از ادوار درخشان حضور ایرانیان در تجارت دریایی حوزه اقیانوس هند و خلیج فارس است و تجارت خلیج فارس و نواحی پس کرانه ای آن برای امرای آل بویه اهمیتی بسیار داشت (وثوقی، ۱۳۸۴: ۱۱۶) تا آنجا که برخی محققین یکی از دلایل عمده سقوط این سلسله قدرتمند را از دست دادن درآمدهای بازرگانی دریایی ذکر کرده اند. (Bosworth, 1991, vol.1, pp. 1350-1356)

باید دانست که دولت مزبور در پایان کارش رو به ناتوانی نهاد، و همواره ضعف و سستی آن فزونی گرفت، تا آنکه میان عزّ الدوله پسر جلال الدوله ابو طاهر و کالیجار جنگ هایی به وقوع پیوست و کار

بدانجا کشید که عزّ الدّوله از کالیجار گریخته به شیراز پناه برد، و در سال چهارصد و چهل و یک درگذشت، و با درگذشت وی سلطنت آل بویه فارس منقرض شد. (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۸۱) زوال دیالمه ری در دوره حکومت مجدالدوله (۳۸۷-۴۲۰هـ.ق) توسط سلطان محمود غزنوی رخ داده است که علت اصلی آن را می توان در ضعف اداره مجدالدوله دانست چرا که تا زمانی که مادرش زنده بود کلیه کارهای سیاست در اختیار مادرش بود و مجدالدوله هیچ نقشی نداشته است. اما بعد از سقوط ری، دیالمه همدان توسط شمس الدوله (۳۸۷-۴۱۲هـ.ق) و سماء الدوله (۴۱۲-۴۱۴هـ.ق) ادامه یافت که این دیالمه نیز در سال ۴۱۴ هجری توسط علاءالدوله کاکویه نابود شد. و در آخر نیز سقوط و اضمحلال حکومت شیعه مذهب بویه را در سال ۴۴۷ هجری با حمله طغرل بیک سلجوقی به بغداد و با اسیر کردن ملک الرحیم خاتمه می دهیم.

نتیجه گیری

سلسله آل بویه (۴۴۷-۳۲۱هـ.ق) به عنوان نخستین حکومت های قدرتمند شیعی در ایران شناخته می شود. این حکومت کوچک، با وجود فشار همه جانبه از سوی حاکمیت مرکزی و سنی مذهب ایران و دستگاه متعصب خلافت عباسی، توانست سال ها به صورت نیمه مستقل بر شهرهایی از ایران و عراق فرمانروایی کند. تیزیابی و دوران دیشی آل بویه در حین تصرف بغداد که در توجه به امنیت و معیشت اقتصادی مردم متبلور می شد. آنان برخلاف سایر مهاجمان مانند آل برید شهرهای عراق را غارت نکردند، بلکه تدابیری برای جلوگیری از آن به کار بستند و در این دوره برخی از امیرانی همچون معزالدوله و عضدالدوله اهمیت بیشتری به تامین نظم و امنیت، رشد اقتصاد و افزایش سطح رفاه و آبادانی مردم و جامعه داشتند و با سامان دهی و نظارت دقیق بر امور اقتصادی توانستند به اقداماتی مانند: سدسازی، پل سازی، عمران و آبادانی، بازارها، کاروان سراها و امنیت بخشیدن به راه ها جهت تسهیل در روند رفت و آمد کاروان های تجاری و بازرگانی پرداختند. همچنین در این دوره توجه به بهبود وضعیت اقتصادی و زندگی مردم، بهره برداری بیشتر از محصولات کشاورزی و ساخت صنایع دستی همچون منسوجات افزایش یافت. ولی در دوره برخی دیگر از امیران بویهی به دلیل عدم رغبت آنان به عمران و آبادانی، بهبود معیشت مردم و همچنین تمایل به خوشگذرانی و سپردن مناصب مهم دولتی به افراد نالایق و ظلم و ستم بر مردم، اوضاع اقتصادی نابسامان بوده و در واقع سیاست ها و اقدامات اقتصادی امیران بویهی در روند پیشرفت یا پسرفت اقتصادی آنان در عراق خیلی مؤثر بوده و روندی که دسته ای از آن بدون دخالت حکومت و بدون انجام سیاست های اقتصادی حاکمان در حال گذر بوده است و دسته دیگر نیز با سیاست ها و اقدامات اقتصادی حاکمان بویهی همچون سدسازی، تعمیر بندها، ایجاد امنیت در راه ها روندی رو به رشد تمدنی و یا برعکس با اقدامات دیگری چون تحمیل مالیات های سنگین بر مردم، عدم توجه برخی امیران به عمران و آبادانی شهرها و بازارها روندی رو به زوالی را در پیش گرفته بود. در واقع حیات اقتصادی آل بویه در عراق، نه تقلیدی صرف بود و نه ادامه دهندهی محض راه خلفای عباسی بلکه ترکیبی از میراث گذشته ایرانی و اسلامی بود

مانند: تغییر تقویم مرسوم محصول کشاورزی توسط عضالدوله به «نوروز معتضدی» که باعث رونق کشاورزی، رشد و آبادانی خزانه کم رونق و خالی به جا مانده از دوران گذشته شد.



اوج گسترش قلمرو آل بویه در عراق و خوزستان
منبع: اطلس نقشه های تاریخی ایران

منابع:

- آل یاسین، شیخ محمد، تاریخ حرم کاظمین(ع)، ترجمه غلامرضا اکبری، مشهد، ناشر کنگره جهانی حضرت رضا(ع)، ۱۳۷۱.
- آل یاسین، کاظم، تاریخ مالیات از آغاز تا امروز، بی جا، موسسه انتشاراتی مشعل، ۱۳۷۱.
- ابراهیم حسن، حسن، تاریخ سیاسی اسلام، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، انتشارات جاویدان، ۱۳۷۶.
- ابن اثیر، عزالدین، الكامل فی التاریخ، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران، موسسه مطبوعاتی علمی، ۱۳۷۱.

- ابن العبري، غريغوريوس، تاريخ مختصر الدول، ترجمه محمدعلی تاج پور و حشمت الله رياضی، تهران، انتشارت علمی و فرهنگی، ۱۳۷۷.
- ابن جوزي، ابوالفرج، المنتظم في تاريخ الامم و الملوك، به كوشش محمدبن عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا، بيروت، دارالكتب العلي، ۱۴۱۲.
- ابن خلدون، عبدالرحمن، العبر و ديوان مبتدا و الخبر في ايام العرب و العجم و البربر، ترجمه عبدالحميد آيتي، تهران، موسسه مطالعات و تحقيقات فرهنگي، ۱۳۶۳.
- ابن طقطقي، تاريخ فخری (چاپ دوم)، ترجمه محمد وحيد گلپايگانی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر كتاب، ۱۳۶۰.
- امام شوشتری، محمدعلی، تاريخ مقیاسات و نقود در حكومت اسلامي، تهران، انتشارات چاپخانه دانشسرای عالی، ۱۳۳۹.
- انصاف پور، غلامرضا، ساخت دولت در ايران از اسلام تا يورش مغول، تهران، امير كبير، ۱۳۵۶.
- ايوب، ابراهيم، التاريخ العباسي السياسي و الحضاري، بيروت، الشركة العالمية للكتاب، ۱۹۸۹.
- تتوي، قاضي احمد، آصف خان قزوینی، تاريخ آلفی (تاريخ هزار ساله اسلام)، به كوشش غلامرضا طباطبائي مجد، تهران، انتشارات علمی و فرهنگي، ۱۳۸۲.
- توحيدى، على بن محمد، اخلاق الوزيرين، دمشق، مطبوعات الجامع العلمى العربى، بی تا.
- حداد عادل، غلامعلی، دانشنامه جهان اسلام، تهران، بنياد دايرة المعارف اسلامي، ۱۳۷۶.
- خواندمير، حبيب السير في اخبار بشر، به كوشش محمد دبیرسیاقی، بی نا، تهران، ۱۳۵۳.
- الدورى، تقى الدين عارف، عصر امرة الامرا في العراق، بغداد، مطبعة اسعد، ۱۹۷۵.
- زرکلی، خيرالدين، الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربين و المستشرقين، بيروت، دار العلم للملايين، ۱۹۸۹.
- سعد، فهمی، العامة في بغداد في القرنين الثالث و الرابع للهجرة دراسة في التاريخ الاجتماعی، بيروت، دارالمنتخب العربی، ۱۴۱۳.
- سعيد الشیخی، صباح ابراهيم، اصناف در عصر عباسی، ترجمه دکتر هادی عالم زاده، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۲.
- شترک، بغداد، بيروت، مكتبة المدرسة، ۱۹۸۴.
- صابى، ابوالحسن هلال بن محسن، رسوم دارالخلافه، تصحيح و حواشى ميحائيل عواد، ترجمه محمدرضا شفيعی كدكنی، تهران، انتشارات بنياد فرهنگ ايران، ۱۳۴۶.
- الضيف، شوقی، تاريخ الادب العربی، قم، ذوی القربی، ۱۴۲۸.
- العشى، يوسف، تاريخ عصر الخلافة العباسية، دمشق، دارالفكر، ۱۴۰۲.
- عظیمی، رقيه سادات (۱۳۹۱) بیمارستان های دوره آل بويه، مجله طب سنتی اسلام و ايران، شماره سوم پاییز ۱۳۹۱
- فرای، رن، تاريخ ايران از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقيان، ترجمه حسن انوشه، تهران، امير كبير، ۱۳۸۵.

- فقیهی، علی اصغر، شاهنشاهی عضدالدوله «چگونگی فرمانروایی عضدالدوله دیلمی و بررسی اوضاع ایران در زمان آل بویه»، تهران، انتشارات مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۳۴۷.
- کاهن، کلود؛ کبیر، م، بویهیان، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نشر مولی، ۱۳۸۴.
- کبیر، مفیزالله، آل بویه در بغداد(خلافت در سرپنجه قدرت ایرانیان)، ترجمه مهدی افشار، تهران، نشر رفعت، ۱۳۸۱.
- کرمر، جوئل، احیای فرهنگی در عهد آل بویه انسان گرایی در عصر رنسانس اسلامی، ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۵.
- لسترانج، غی، البغداد فی العصر الخلفاء العباسیه، بغداد، بی نا، بی تا.
- لمبتن، آن ، سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، ترجمه یعقوب آژند، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳.
- متحده، روی، اوضاع اجتماعی در دوره آل بویه؛ وفاداری و رهبری در جامعه اسلامی سده های نخستین(سده های چهارم و پنجم هجری)، ترجمه محمد رضا مصباحی و علی یحیایی، مشهد، خانه آبی، ۱۳۸۸.
- مسعودی، ابو الحسن علی بن الحسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، (چاپ پنجم)، ترجمه ابو القاسم پاینده، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴.
- مسکویه، ابوعلی، تجارب الامم و تعاقب الهمم ، ترجمه علی نقی منزوی، تهران، نشر توس، ۱۳۷۶.
- مکی، محمدکاظم، تمدن اسلامی در عصر عباسیان، ترجمه محمد سپهری، تهران، سمت، ۱۳۸۳.
- وثوقی، محمدباقر، تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار، تهران، سمت، ۱۳۸۴.
- یاقوت حموی، شهاب الدین عبدالله، معجم البلدان، بیروت، دار صادر، ۱۹۹۵.
- یاقوت حموی، شهاب الدین ابوعبدالله، معجم البلدان، ترجمه علینقی منزوی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۲.

References

- Bosworth, C.E , The Encyclopadia of Islam, Leiden- Brill, 1991.
- W.Meri, Josef, Medieval Islamic Civilization, Newyork, Routledge, 2006. -
- Ibn Albry, Ahron Ghryghvryvs Mkhtsraldvl history,. Translation: Taj Pur, Muhammad Ali and H. doctor Reyazi,Etlaat, Tehran.page: 238, 1364.
- Zarrinkoob ,Abdolhossein: The date of the end of the Sasanian Buwayhid, Volume 2, Amirkabir, Tehran. P 436, 1380